

ТИПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У ПСИХОЛОГІЇ ЗДІБНОСТЕЙ ТА ОБДАРОВАНОСТІ ЯК АЛЬТЕРНАТИВА СИТУАЦІЙНО-ДИСПОЗИЦІЙНІЙ АНТИНОМІЇ

У статті обґрунтовується доцільність застосування типологічного підходу до аналізу розвитку творчо обдарованої особистості. За критерієм ціннісного ставлення до здібностей виокремлюються ситуаційно-адаптивний і особистісно-ціннісний типи особистості.

Ключові слова: ситуаційна і диспозиційна регуляція, здібності, творчість, обдарованість, природно-еволюційний тип.

The article accounts for the use of the typological approach application to creatively gifted personality development. According to the criterion of the value treatment to abilities situational-adaptive and personality-value personality types are differentiated.

Key words: situational and dispositional regulation, abilities, creativity, giftedness, natural-evolutional type.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема витоків активності і джерел розвитку особистості завжди гостро стояла в психології. Одним із її відгалужень стало питання про співвідношення ситуаційних і диспозиційних чинників регуляції поведінки людини. Причому висновки, які робляться з позицій ситуаційної чи диспозиційної психології стосовно детермінації поведінкових виявів

людини і напрямків її особистісного розвитку, цілком протилежні: для одних саме параметри ситуації є головними спонуками до прийняття рішень про той чи інший напрямок поведінки (ситуаційна психологія), а для інших такими спонуками є особистісні риси людини (психологія особистості). У дослідженнях здібностей та обдарованості, коли виходити з позицій ситуаційного підходу, неможливо дати відповідь на питання про джерела

стійкості та самоідентичності творчо обдарованої особистості. Диспозиційний підхід часто виявляється безсилим тоді, коли йдеться про закономірності розвитку тих чи інших особистісних рис і їх зв'язку із загальною спрямованістю особистості на творчість. Застосування типологічного підходу дозволяє поєднати переваги ситуаційного і диспозиційного аналізів і поставити такі дослідницькі задачі, які виявляють сутнісні відмінності у регуляції особистісного розвитку людей, які належать до різних типів.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. На розвиток психології значний вплив справила дискусія між представниками ситуаційного і диспозиційного підходів, яка пов'язана з роботами К. Левіна, В. Мішела та їх послідовників [4]. Слабкі місця в аргументації представників ситуаційної психології полягають у тому, що: 1) цей напрямок ствердився в основному за рахунок критики методології диспозиційного підходу. Як виявилось, при повторних дослідженнях за особистісними опитувальниками отримані дані майже не корелюють між собою, коли брати до уваги показники одних і тих самих людей, а не середньогрупові, як це роблять диспозиціоністи. Хоча така критика й обґрунтована, але вона більшою мірою стосується саме психодіагностичних процедур; 2) одне із проблемних місць в інтерпретаційній схемі ситуаціоністів – це те, що при поясненні причин тієї чи іншої поведінки пересічні люди, як правило, звертаються до диспозиційних характеристик, а не до параметрів ситуації (фундаментальна помилка атрибуції); 3) незважаючи на те, що дослідження ситуаціоністів здебільшого мають експериментальний характер, це ще не може гарантувати, що за середніми показниками не приховуються неоднорідні реакції, в тому числі й реакції людей, чії цінності є конгруентними до ситуації і, відповідно, чия поведінка регулювалася більшою мірою особистісними чинниками, а не ситуаційними параметрами. Таким чином, у своїй експериментальній аргументації ситуаціоністи часто відходять від ними ж самими проголошеного

ідеографічного методу.

Конструктивний вплив, який зробила ситуаційна психологія на психологію взагалі, полягає в тому, що: 1) в цілому дослідники і психологи-практики відійшли від сліпої довіри до особистісних опитувальників, принаймні в тих галузях, які потребують чіткого прогнозу певних поведінкових параметрів окремої людини; 2) намітився і дедалі більше зростає інтерес до ідеографічних досліджень в окремих галузях психології, зокрема таких як консультування психотерапія, психологія здібностей та обдарованості; 3) як певний компроміс між диспозиційним і ситуаційним підходом почав формуватися типологічний підхід до особистості, у відповідності з яким певні диспозиційні показники розглядаються як прямі регулятори поведінки не для

186

всіх людей, а для представників окремих типів, до яких, до речі, можна віднести й творчо обдарованих людей.

Вітчизняна наукова традиція спиралася в основному на диспозиційний підхід, і одним із наслідків такого перекосу стали зміни у застосуванні слів «ситуація» і, особливо, утворених від нього прикметників «ситуативний» і «ситуаційний», які поступово набули значень, що спочатку не були їм притаманні. Окрім належності до характеристик певної ситуації, конотація слів «ситуативний» і «ситуаційний» почала включати й ознаки мінливості, нетривкості, непостійності. На цих засадах словотворення продовжилося і з'явилися такі терміни як «надситуативний», «трансситуативний» тощо, які підкреслювали не стільки диспозиційний характер активності, скільки відмежування від ситуаційних (тобто нестійких, мінливих) детермінант поведінки.

Біографічні дослідження показують, що окремі життєві ситуації, пов'язані зі значимими подіями і людьми часто стають поворотними пунктами особистісного розвитку, а окремі залишаються малозначимими епізодами. Саме ситуація, в яку виявляється «закинутою» людина, часто стає

передумовою, психологічним полігоном, своєрідним тлом для розгортання власне особистісної активності, яка у взаємодії з активністю інших людей набуває ознак події чи вчинку. З цієї причини видається доцільним розмежувати вживання слів «ситуативний» і «ситуаційний».

Слово «ситуаційний» краще використовувати, спираючись на його словникове значення: такий, що «стосується до ситуації» [5, с. 208]. Тоді його конотація як психологічного терміну дозволить конструювати словосполучення, що відображають певний пласт психологічної реальності, який відноситься до поведінки людини у певній життєвій ситуації: «ситуаційна регуляція», «ситуаційні чинники». Це дасть можливість уникнути неточностей і двозначностей саме тоді, коли аналізується вплив ситуації на поведінку і розвиток людини. Натомість, прикметник «ситуативний» доцільно вживати у значенні, яке вже стало усталеним завдяки диспозиційно орієнтованій психологічній літературі: нестійкий, змінний, мінливий. Наприклад, «ситуативна поведінка», «ситуативні прояви», «ситуативна активність» тощо. У цьому випадку вживання слова «ситуативний» підкреслює випадковість, незакономірність, спорадичність, суб'єкту недетермінованість тих чи інших показників, від яких можна абстрагуватися при проведенні психологічного аналізу, особливо, якщо він здійснюється винятково з позицій особистісно-диспозиційного підходу.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Основні суперечності між ситуаційною і диспозиційною психологією проявляються тоді, коли йдеться про психічну регуляцію. Якщо для одних регуляція спрямована на поведінку, яка в основному визначається параметрами ситуації, то для інших – параметри поведінкових проявів уже закладені в особистісних рисах людей і розгортаються відносно незалежно від ситуації. Цю доволі жорстку дихотомію, на наш погляд, закріплено і в історії відносно незалежного розвитку двох психологічних напрямків: регуляції поведінки

(biheviор) і регуляції особистісного розвитку (саморозвитку). Перший

спрямований на дослідження і оптимізацію системи «людина-актуальна ситуація», а другий – «людина-передбачуване майбутнє». «Регуляція поведінки» є ширшим поняттям, ніж «регуляція діяльності», оскільки включає в себе і соціальні аспекти, зокрема соціальні норми, очікування, конкуренцію, без яких, зрозуміло, не обходиться й класичний діяльнісний підхід. Регуляція особистісного розвитку – термін, який виявляється евристичним саме в тих випадках, коли йдеться про вихід за межі актуальної ситуації і творення людиною самої себе як потенціалу, як психологічної готовності до майбутніх змін і збереження власної цілісності, самоідентичності по відношенню до них.

Дослідники постійно стикаються з безліччю емпіричних фактів, які засвідчують, що існують дві великі групи людей, які відрізняються за джерелами активності. Одні керуються зовнішніми по відношенню до них, в тому числі й ситуаційно-детермінованими спонуками. Активність інших переважно визначається їх власними особистісними цінностями, тобто внутрішніми інтенціями. І тут апологети диспозиційного підходу частенько потрапляють у поставлену ще Арістотелем пастку цінності. Визнаючи в принципі існування людей із ситуаційно детермінованою поведінкою, вони оцінюють їх як таких, що знаходяться на «нижчому» рівні особистісного розвитку, а свою «місію» вбачають у відкритті способів підняття на «вищий» рівень розвитку особистості, пов'язаний з самодетермінацією, творчістю, обдарованістю та іншими «цінними» властивостями.

Але якщо застосовувати галілеївський спосіб мислення і припустити, що існування двох груп людей з різними типами регуляції є не дискретними точками на шляху від нижчого до вищого, від менш цінного до більш цінного, а закономірним проявом соціальної стратифікації суспільства, яка забезпечує еволюційну доцільність і ефективність його самовідтворення і розвитку, то потрібно зробити ряд теоретичних висновків:

- визнати факт відносно незалежного існування двох основних типів людей, які відрізняються регуляційними структурами (ситуаційно-адаптивною і

особистісно-ціннісною);

- спрямувати зусилля на пошук системотворчих чинників, які лежать в основі цих типів;
- вивчити особливості ефективного функціонування чи розвитку особистості всередині кожного з цих двох основних регуляційних типів;
- дослідити умови переходу з одного типу регуляції до іншого.

Основною метою цієї статті є застосування до аналізу пересічної та творчо обдарованої особистості типологічного поділу на основі відмінностей у співвідношенні ситуаційних і диспозиційних складових процесу психічної регуляції особистісного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Очевидно, що структурно регуляція поведінки і регуляція саморозвитку різняться. Можна припустити, що коли б дослідники розрізняли ситуаційну поведінку людини і поведінку, детерміновану внутрішніми ціннісними інтенціями особистості, і допускали можливість паралельної дії двох регуляційних систем, суперечності між

188

диспозиційним і ситуаційним підходами у значній мірі були б послаблені, а то й зняті зовсім. На таких засадах вибудовано **наш підхід до типології**.

Відмінності людей в саморегуляції пов'язані насамперед з напрямком розвитку їх здібностей, які є життєвими адаптаційними ресурсами. У психології здібностей та обдарованості традиційно переважає особистісна парадигма аналізу. В її основі лежить досить простий дослідницький прийом: пошук кореляційних зв'язків між особистісними рисами і високим рівнем здібностей чи обдарованості з подальшим розвитком цих рис у пересічних людей і невмираючою надією, що це приведе до розвитку обдарованої особистості. Звісно, ці зв'язки встановлюються, але при цьому залишається нез'ясованим головне – що є причиною, а що наслідком: особистісні якості чи здібності? Безумовно відповідь на це питання лежить у площині психології розвитку. Дослідження В.О. Моляко, О.І. Кульчицької спрямовані на пошук ситуаційних чинників у біографіях видатних людей, стали

новаторськими для української психології [1; 2]. Саме вони дають нам підстави для припущення, що в основі того чи іншого типу – ставлення до здібностей як основного адаптаційного ресурсу.

Різноманіття здібностей (а їх, як відомо, є стільки, скільки й діяльностей) визначає широкий пристосувальний діапазон людини і реалізовується в тисячах діяльностей, що мають суспільну і особистісну значимість. І хоча різні діяльності у масовій свідомості мають неоднакову значимість і престиж, психологія не має достатніх підстав, щоб включати ці оцінні характеристики у предмет своїх досліджень, тим більше робити деякі з них своєрідними маяками, кінцевими пунктами формувальних експериментів, як це часто буває з творчою діяльністю чи обдарованістю. Основним природним критерієм є хороша адаптація і з цих позицій мають розглядатися всі здібності (і творчі, і нетворчі).

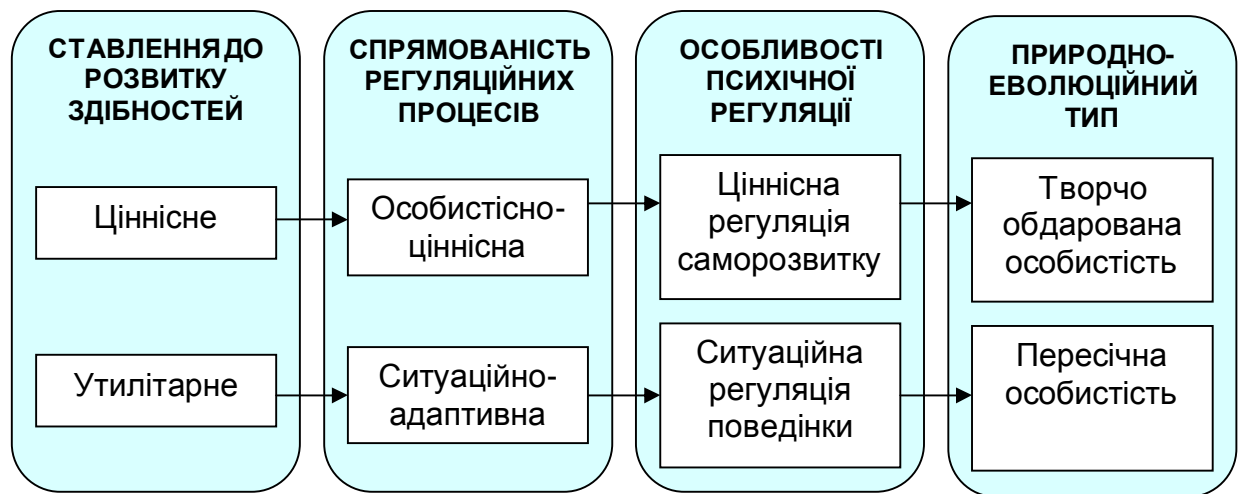

Рис. 1. Особистісно-ціннісні основи застосування типологічного підходу у дослідженні розвитку творчо-обдарованої особистості

Найзагальніший поділ можна представити як дихотомію «звичайна (пересічна) людина – інші природно-еволюційні типи людей». До останніх можна віднести ті типи, що склалися в процесі соціальної еволюції,

закріпилися в суспільній свідомості і вирізняються особливостями регуляційних схем особистісного розвитку. Для прикладу можна навести такі розповсюджені природно-еволюційні типи як митці, революціонери,

романтики, творчо обдаровані особистості.

Всередині природно-еволюційних типів можна виокремити субтипи. Належність людини до певного природно-еволюційного типу визначається переважанням тих чи інших здібностей, а належність до певного субтипу – переважанням тих чи інших компонентів у структурі цих здібностей.

Для пересічної людини притаманна нормативно і ситуаційно детермінована поведінка, регуляційний механізм якої зводиться до розвитку здібностей до рівня, що забезпечує достатню для адаптації результативність діяльності. При цьому, що важливо, розвиток здібностей обмежується саме достатнім рівнем і людина не прагне до досконалості, бо життєва ситуація може змінитися й доведеться розвивати зовсім інші здібності. *Оскільки пересічна людина легко відмовляється від своїх здібностей під тиском ситуаційних чинників, то тут можна говорити про ситуаційну регуляцію поведінки і діяльності.*

Диспозиційні ж (особистісні) характеристики для пересічної людини здебільшого стосуються норм соціальної взаємодії та діяльності і виражаються досить варіативними у змістовому і, що примітно, у поведінковому плані етичними категоріями: доброта, чесність, чуйність тощо. У своїх інтерпретаційних схемах пересічні люди послуговуються й іншим різновидом важливих особистісних характеристик, які застосовуються для людей, що можуть вивести актуальну ситуацію з поля соціально-нормативної регуляції, підірвати її стабільність, фактично призвести до виникнення нової ситуації. З точки зору пересічної людини найпозитивніша ознака іншої людини, яка характеризує її з точки зору соціальної «нормальності» – це намагання «бути такою, як усі». Ця наївна онтологічна модель конкретизується саме через оцінку діяльнісно-здібнісних показників: «бути як усі» означає робити все так, як роблять усі. «Ти що, не такий як усі?» – ця знайома всім з дитинства формула з відтінком погрози зовсім не курйоз чи результат чиєїсь обмеженості або невихованості. Це природна для пересічної людини застережна реакція, мета якої – повернути порушника у

поле нормативної регуляції або ж застосувати по відношенню до нього соціальні санкції. З цієї ж причини для пересічних людей є важливими й деякі характеристики, які відносяться до емоційної стабільності: агресивність, передбачуваність тощо.

Для людей, які представляють певні природно-еволюційні типи, найголовніше в регуляційних механізмах – *ціннісне ставлення до здібностей і вибудова на цій основі особистісного саморозвитку*. Вирішуючи різноманітні життєві задачі, вони намагаються не змінювати напрямку розвитку своїх здібностей, а досягати результатів шляхом їх вдосконалення. Звісно, при цьому нерідко спостерігаються деякі прояви дезадаптації. В цілому ж, адаптивність людей, які належать до того чи іншого природно-еволюційного типу, зокрема й творчо обдарованих людей, досить висока. Це досягається насамперед за рахунок зміни життєвих ситуацій, пристосування їх до своїх вимог. Одним із

190

психологічних механізмів, який пояснює можливість таких змін, є описаний С.Московічі вплив меншості на більшість.

Регуляційні схеми творчо обдарованої особистості як окремого природно-еволюційного типу здебільшого **диспозиційні**. Не підлягає сумніву, що *включення у регуляційний процес диспозиційних чи ситуаційних чинників значною мірою залежить від оцінки та інтерпретації суб'єктом тієї чи іншої життєвої ситуації як значимої чи не значимої для себе*. У першому випадку, очевидно, що регуляція буде диспозиційною, а в другому – ситуаційною.

Для людей, що належать до різних природно-еволюційних типів значимість ситуації визначається абсолютно різними критеріями. Наприклад, для творчо обдарованої особистості значимими будуть ситуації, де вона зможе досягти успіху, шляхом використання своєї здатності до творчого переосмислення і пошуку нестандартних рішень. А для іншого природно-еволюційного типу, такого, наприклад, як «герой», значимими виявляться

такі ситуації, де як ресурс можуть бути застосовані здатність до ризику і самопожертви. Незважаючи на те, що для представників природно-еволюційних типів характерна ціннісно-диспозиційна регуляція саморозвитку, у ситуаціях, які оцінюються ними як недостатньо значимі, вони цілком можуть вдаватися до ситуаційної регуляції поведінки. Через їх обмежену компетентність у всьому, що не стосується їх інтересів, часто ця поведінка виявляється не зовсім адекватною і тоді виникають всілякі легенди про дивацтва творчо обдарованих людей. Насправді ж такі поведінкові прояви є лише побічним свідченням того, що все важливе, глибинне, особистісне для цих людей знаходиться зовсім в інших пластах їх багатогранної ціннісної свідомості.

Диспозиційна регуляція – це не просто регуляція діяльності, яка має на меті отримання позитивного результату, а така регуляція, яка здійснюється за допомогою розвинутих раніше здібностей, що мають ціннісне значення для людини, і результатом якої, окрім досягнення успіху в діяльності, є ще й досягнення подальшого просування у розвитку здібностей. Таким чином, постійний розвиток здібностей в одному напрямку служить основою для формування ідентичності особистості. Завдяки спеціалізації та індивідуалізації розвитку здібностей, яке характерне для будь-якого природно-еволюційного типу і відбувається виосіблення носіїв цих типів з-поміж пересічних людей. Людині, щоб стати особистістю, спочатку потрібно стати особливою.

Але виникає серйозна проблема: як індивідуальності, особливій людині уникнути соціальних санкцій за порушення правил і норм? Можна припустити, що в суспільній свідомості існують своєрідні портрети основних природно-еволюційних типів і певні ідеосинкразичні кредити та видозміни у застосуванні санкцій. Іншими словами, людині, яка своїми особливими здібностями і результатами діяльності доводить, що належить до певного природно-еволюційного типу, дозволено набагато більше, ніж пересічній людині у плані відхилень від соціальних норм [3].

З іншого боку, почуття належності, спільності, яке необхідне для забезпечення осмисленості напрямку саморозвитку, теж набуває для

191

представників природно-еволюційних типів особливих характеристик. Щоб забезпечити незалежність від конкретних життєвих ситуацій, творчо обдарована особистість співвідносить себе з іншими людьми не за ситуаційними показниками, а на основі загальнолюдських цінностей. Таким чином, внутрішньоособистісна характеристика природно-еволюційного типу – це суб'єктні цінності – індивідуально-своєрідне поєднання діяльнісних і моральнісних цінностей, які забезпечують ресурсні і ціннісно-сміслові компоненти регуляції саморозвитку [3]. Якщо говорити не лише про творчо обдаровану особистість, а й про інші природно-еволюційні типи, то можна констатувати, що спільним для них є моральнісна основа у вигляді певного переліку загальнолюдських цінностей, а «типово-своєрідним» – набір діяльнісних цінностей, який є особливим для кожного типу, оскільки відображає перелік типоутворюючих здібностей.

У дослідженні творчо обдарованої особистості, як і інших природно-еволюційних типів, значно евристичнішими є ті її показники, які співвідносяться з основними характеристиками типу, а також ті, які дозволяють віднести особистість до певного субтипу. Що стосується останнього, то такі спроби вже зроблено стосовно наукової, художньої та інших видів діяльності (див. огляд О.Б. Старовойтенко [6]). Суб'єктно-ціннісний аналіз, що розробляється автором цієї статті, дозволяє здійснювати й індивідуально-психологічний аналіз ціннісної свідомості і виокремлювати типові та індивідуально-своєрідні компоненти у регуляції саморозвитку творчо обдарованої особистості.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Типологічний підхід дозволяє зняти ті антагоністичні суперечності, які намітилися між диспозиційним і ситуаційним підходами. Поведінка пересічної людини із ситуаційно-адаптивною схемою регуляції в окремі моменти може

регулюватися і диспозиційними чинниками, які, щоправда, як вже зазначалося, здебільшого є інтеріоризованими соціальними нормами. При цьому такі диспозиційні регулятори не є трансситуаційними. Вони активуються лише в тих ситуаціях, до яких виявляються релевантними і можуть не діяти в інших. Таким чином, диспозиції хоча й беруть участь в регуляції поведінки пересічної людини, але не стають основою її особистісної ідентичності.

Про творчо обдаровану людину також можна сказати, що її регуляційні процеси не мають винятково диспозиційного характеру, особливо, коли йдеться про не значимі для неї ситуації. Тут можуть діяти загальноприйняті норми поведінки. Але в тій частині, яка стосується творчості, відразу ж провідну роль починають відігравати її особистісні цінності. Це забезпечує ідентичність особистості творчо обдарованої людини.

З окресленого в цій статті природно-еволюційного підходу до типології впливає ряд вимог до психологічного аналізу окремих типів людей:

1. Застосування цілісного підходу, ґрунтованого на одиницях, а не на елементах аналізу. Такими одиницями для кожного природного типу особистості є *напрямок розвитку здібностей* як діяльнісно-поведінкова

192

характеристика і *система суб'єктних цінностей* як особистісно-ціннісна характеристика напрямку особистісного саморозвитку.

2. Зосередженість на основних типоутворюючих характеристиках, а не на всьому переліку особистісних рис.

3. Виявлення індивідуально-особливого всередині типу може бути описане через поділ на субтипи. В основу такого поділу мають бути покладені суттєві характеристики. Наприклад, для творчо обдарованої особистості це може бути сфера діяльності: наукова, технічна, художньо-естетична тощо; переважаючі характеристики мислення: інтуїтивне чи аналітичне, дивергентне чи конвергентне; тип поведінки у співтворчості: генератор, систематизатор чи реалізатор ідей тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кульчицька О.І. Біографічні і соціально-психологічні фактори розвитку творчої обдарованості // Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень /За ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – С. 269-288.
2. Моляко В.О. Творчість і особистість // Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень /За ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – С.259-269.
3. Музика О.Л. Нормативна регуляція у розвитку творчо обдарованої особистості // Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К.: Міленіум, 2006. – С. 469-478.
4. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 429 с.
5. Словник української мови: В 11 т. – Т.9. – К.: Наукова думка, 1978. – 916 с.
6. Старовойтенко Е.Б. Культурная психология личности: монография. – М.: Академический проект; Гаудеамус, 2007. – 310 с.